

19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine*

On The Mardin Waqfs In The 19. Century

Galip EKEN**

Özet

Bu çalışmada eski bir Artuklu kenti Mardin'de 19. yüzyılda tesis edilmiş olan vakıflardan 27'sinin vakfiyesi ele alınarak vakıf kurucularının kimlikleri, vakfettikleri menkul ve gayr-ı menkullerin nelerden ibaret oldukları tahlil edilmiştir. Bu arada 19. yüzyılda vakıfların hangi amaçlarla kuruldukları, "şart-ı vâkıflar" irdelenerek bir neticeye varılmaya çalışılmıştır. Ayrıca 19. yüzyıldan önce kurulan cami-mescit, medrese, zaviye gibi vakıf eserlerden 19. yüzyıla intikal edenlerini Hurufat defterlerindeki berat kayıtları yoluyla tespit ederek oradaki görevliler ve ücretleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Vakıf, Mardin, Artuklu, cami, mescit, medrese, zaviye, istibdal

Abstract

In this study, of the foundations held in Mardin, an ancient city of Artuk's in 19th, charters of 27 of them studied, it has been analysed the identities of the founders of the foundations, and the characteristics of the properties and movable goods they allocated. In addition, it has been tried to reach an evaluation about for which purposes were the foundations held in 19th, studying the conditions of the founder.

On the other hand, among the foundations such as mosque-mescids, madrasa-zaviyes that were constructed before 19th century, the ones that inherited to 19th century were determined by means of the berat records in The Hurufat Notebooks and it has been given information about the functionaries and their salaries.

Key Words

Waqf, Mardin, Artuklu mosque, mesjid, madrasa, zaviye (small dervish lodge), İstibdal (Exchange)

* Bu inceleme 24-27 Mayıs 2006 tarihleri arasında düzenlenen I. Uluslar Arası Mardin Tarihi Sempozyumu'na bildiri olarak sunulan araştırmanın genişletilmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Vakıf en genel anlamı ile bir kimsenin Allah'ın rızasını elde etmek maksadı ile menkul veya gayr-ı menkulünü dinî, hayrî ve içtimaî bir hizmete daimi olarak tahsis etmesi anlamına gelmektedir. Türk-İslam şehirlerinde pek çok belediye ve sosyal hizmetlerin vakıflar yoluyla ifâ edildiğini biliyoruz¹. Askerî ve reaya zümresinin maddi imkanları nispetinde tesis ettikleri medrese, mescit-cami, çeşme, vs. dinî ve sosyal müesseseler için yaptıkları hayrî vakıfları ile birlikte, bir kısım devlet erkanının ve zenginler zümresinin mal ve mülkünü emniyet altına almak için yaptıkları yarı hayrî vakıfların yanı sıra aile vakıfları o kadar çoğalmıştır ki XVI. yüzyılda devletin topraklarının beşte birini vakıf topraklar oluşturmaya başlamıştır².

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ulehasının gücünü kontrol etmek isteyen II. Mahmut, kurduğu “Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti” vasıtasıyla vakıfların idaresini merkezileştirmiştir³. Vakıflar üzerindeki merkezi denetim bu dönemde vakıf tesis etme faaliyetlerine mani olmamış ve yeni vakıflar kurulmuştur. Bu incelemede değişimin yaşandığı bu yüzyıldaki vakıflardan Mardin’de tesis edilenleri üzerinde durulacaktır.

İncelemeye esas teşkil etmek üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde ve Milli Kütüphane’de toplam 30 vakfiye tespit edilmiştir. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki 1534-35 (941)⁴ tarihli vakfiye ile Mardin Şer’iyye Sicilleri içinde Ocak 1576 (Şevval 983)⁵ ve Ekim 1664 (Cemaziyye’l-evvel 1075)⁶ tarihli olan vakfiyeler inceleme dönemimizin dışında kaldığından değerlendirmeye tâbi tutulmamıştır. Bununla birlikte Molla Hızır ile karısı Meryem Hatun’un Ocak 1742 (Zilkaade 1154) tarihli vakfiyeleri⁷ yüzyıl itibarıyla biraz daha dönemimize yakın olmasından dolayı bu incelenen vakfiyelere dahil edilmiştir.

¹ Bu konuda bkz. Bahaeddin Yediyıldız, “Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi* XV, Ankara 1982, s. 26.

² Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 144.

³ Ali Akyıldız, age. s. 147; ayrıca bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 68-77.

⁴ Bu vakfiye Kutbeddin İlgazi b. El-Melik Necmeddin b. Timurtaş’a aittir, bkz. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)* 1768/78-85.

⁵ Şer’iyye Sicilleri Ankara’da Milli Kütüphanede bulunmakta olup Emir Ahmed Çelebi b. Hacı Salih’e ait olan vakfiye için bkz. *Mardin Şer’iyye Sicili (MŞS.)* 243/58

⁶ Muhammed Bey b. İsmail Bey ez-Zaim’e ait olan bu vakfiye için bkz. *MŞS.* 262/43

⁷ *VGMA.* 2142/367.

Ayrıca yine Mardin Şer'iyeye sicilleri içinde bulunan "istibdaliyye" olarak geçen, vakıf malların değişimini gösteren 9 belge de değerlendirilmiştir⁸.

Vakıf Kurucularının Kimlikleri

Bir insanın vakıf yapabilmesi için öncelikle reşit, hür, ve her şeyden önemlisi vakfedecek bir mala sahip olması gerekmektedir⁹. 19.yüzyıl Mardin'inde bu nitelikleri haiz bazı kişilerin menkul ve gayr-i menkullerinin bir kısmını vakfettiklerini görüyoruz.

Vakıf kurucusu kişilerin kimlikleri hakkında bilgi sahibi olabilmek için vakfiyelerde vâkıfların kimlikleri hakkında verilen bilgiler kabaca bir tasnife tâbi tutulduğunda incelenen 27 vakfın kurucusundan 20'sinin erkek, 5'inin kadın iken, 2 vakfın karı koca tarafından müştereken tesis edildiği görülmektedir. Erkek vâkıfların kimliklerine bakıldığında 4'ü şeyh, 2'si efendi ünvanı ile birlikte şeyh, 4'ü hacı, 8'i seyid (1'i aynı zamanda hacı ve tüccar), 1'i molla, 3'ü ağa (ağanın 1'i seyid, 1'i zâde ünvanlarına sahip) 1'i tüccar, 1'i zâde, 1'i efendi, 1'i si de mühtedidir. Kadınlara gelince kadınlardan 1'i hacı, 1'i seyid, kocası ile birlikte vakıf yapan Meryem Hatun bir hacının; Merve Hanım ise bir vaiz efendinin kızlarıdır. Yine kadınlardan Zühre hanım bir hacı efendinin eşi, Rahime Seyide binti Said anne tarafından seyid iken Sevde binti Davud adlı hanımın her hangi bir sifata sahip olmadığı görülmektedir. Bu bilgilerden Mardin'de 19. yüzyılda vakıf kurucusu olarak karşımıza çıkan şahısların şeyh, seyid, hacı, ağa, zâde, molla, efendi gibi o beldenin önemli kişileri oldukları anlaşılmaktadır¹⁰.

Vakfedilenler

Vakıf kurucularının vakfettikleri menkul veya gayr-ı menkuller, vakfın büyüklüğünün ve zenginliğinin boyutlarını da ortaya koyar. İncelenen vakfiyelerin 13(%48)'ünde, Mardin'in muhtelif çarşılarında 78,5 adet dükkan vakfedilmiştir. Vakfiyelerde bu dükkanların mevkileri belirtilirken hangi çarşıda

⁸ Bu vakfiyeler Arapça olarak kaleme alınmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiyeler Türkçe'ye tercüme edilmiş, ancak Mardin Şer'iyeye Sicilleri içinde yer alanların Türkçe tercümeleri bulunmamaktadır. Listesi metin sonunda verilecek olan bu vakfiyelerden Mardin Şer'iyeye Sicilleri içinde yer alan 14 adet vakfiyenin tercümesini yaparak bize yardımcı olan Dr. Süleyman Koçak ile Dr. Galip Yavuz'a burada teşekkürlerimizi sunarız.

⁹ Bahaeddin Yediyıldız, 'Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800' **Osmanlı Araştırmaları**, III, İstanbul 1982, s. 143-164.

¹⁰ Anadolu geneli üzerine ihtimali sondaj kullanılarak yapılan çalışmalara göre 17. ve 18. yüzyıllarda vakıf kurucularının toplumun önde gelen şahsiyetleri tarafından kurulduklarına dair bkz. Hasan Yüksel, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)**, Sivas 1998, s. 29; Bahaeddin Yediyıldız, Vakıf Kurucular... s. 164; ayrıca bu konuda bkz. Ömer Demirel, '1788-1808 Yılları Arasında Sivas Şer'iyeye Sicilleri nde Geçen Vakfiyeler' **Vakıflar Dergisi** XX, Ankara 1988, 378.

(sûkda) olduğu, etrafında komşu mülkleri yahut bir tarafı yol ise bu yollar açık bir şekilde ifade edilmektedir. Vakfiyelerde, vakfedilen dükkanların en azından bazılarının dellallar, demirciler, attarlar, nalbantlar, dülgerler, hattatlar gibi hangi çarşıda yer aldıkları zikredilmektedir.

Yine bu vakfiyelerin 19 (%70.4)'unda 14,5 evin(menzil) vakfedildiği tespit edilmiştir. Vakfedilen evlere bakıldığında bu evlerin sıradan evler olmadıkları, bilakis bunların zengin evleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu vakfiyelerde vakfedilen evlerin bütün özellikleriyle tanıtıldığını görmekteyiz. Örneğin 24 Eylül 1850 (17 Zilkaade 1266) tarihli Hacı Abdulkerim Çelebioğlu Kesmezâde Hacı Mehmet Ağa'nın vakfiyesinde Mardin'in Babu's-savur mahallesinde vakfedilen bir ev şöyle tasrih edilmektedir: "iki sekili kargirden bir hücre ve dahilinde bir kiler, hücreye bitişik bir oda, oda üzerinde kargirden bir manzara ve oda canibinde büyük mahzen ve ahur ve odaya bitişik sofa dahilinde saman odası ve ahur üzerindeki sofa ve dahilinde bulunan iki manzara ve hücre canibinde ve şark tarafında vaki üç muslibeli matbah, ve matbaha bitişik sofa ve içeride bulunan havludaki dört muslibeli bir oda ve dahilinde bir kiler ve üzerindeki sofa ve bitişğinde bulunan kargirden manzara ve sofaya bitişik yine kargirden manzara ve manzara altında bir kiler ve üç su kuyusu ve üç abdesthane". Diğer vakfiyelerden de görüldüğü kadarıyla vakfedilen evlerin fevkanî ve tahtanî odaları, mutfak, eyvanı, kenefi, "manzarahu" "manzarateyn" gibi ifade edilen muhtemelen balkonları, puharî, meclis-i ezc, mahzeni, içinde su kuyusu, havuzu çoğu zaman geniş bir bahçesi ve bu bahçede meyveli veya meyvesiz ağaçları zikredilmektedir¹¹.

Ayrıca 9 (%33) vakfiyede 10,5 kıta üzüm bağı, 7 (%26) vakfiyede ise 9 kıta bostan vakfedildiğini görüyoruz. Yine sulak, sulak olmayan bazen de sadece bahçe olarak tanımlanan 12 kıta bahçe, 12 kıta ekili arazi, 2 kıta sulu arazi vakfedilmiştir. Bazen bu sulak arazi ve bahçelerin hangi günler sulandığı da ayrıntılı olarak verilmektedir. İlaveten yarım hisse göze, 16 adet muhtelif hisselerde su değirmeni, 1 adet sağmal inek, yarım hisse Diyarbakır'da han, 1 adet de mushaf vakfedilmiştir.

¹¹ Bkz. MŞS. 243/85-86; MŞS. 217/57-58; MŞS. 202/120; MŞS. 250/49-50; MŞS. 202/94; MŞS. 242/21; VGMA. 617/21; VGMA 1966/166; VGMA 611/131; VGMA 611/143; Osmanlı toplumunda var olan evler için bkz Hasan Yüksel, "Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*, Ankara 1992, s.496-99; Bahaeddin Yediöldüz, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu" *Vakıflar Dergisi*, XVIII, Ankara 1984, s. 9-10; Ahmet Kankal, "18. Yüzyılda Mardin'de Aile", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 738.

Vakfedilenlere topluca bakıldığına bunlar ev, arazi, bağ, bahçe gibi gayr-i menkuller ile yine gayr-i menkul olarak değerlendirilecek ticârî hayatın tezahür ettiği dükkanlar, kısmen sınaî hayatın cereyan ettiği değirmenlerden oluşmaktadır. Bu gayr-i menkullerin büyük çoğunluğu Mardin şehir merkezinde olmakla birlikte bazen Mardin'in köylerinde bulunan arazilerin de vakfedildiği görüldüğü gibi¹² Mardin'in dışında örneğin Nusaybin çarşısında dükkan¹³, Diyarbakır'da bir hanın yarısı vakfedilmiştir¹⁴.

Vâkıfın Şartları veya Tesis Edilen Vakıfların Amaçları

Vakıf, tarifi yapılırken de belirtildiği üzere Allah rızası için yapılan bir hayır-hasenat işidir. Bu temel prensiple birlikte ele aldığımız 27 vakfiyede vâkıfların şartları şu 5 noktada özetlenebilir.

1. Vakfın gelirinden vakfedilen ev, dükkan, değirmen gibi gayr-i menkulün tamir ve imarını gerektiren her hangi bir duruma harcanması.

2. Gelirlerden evlatların faydalanması.

3. Gelirlerin cami-mescit, türbe gibi bir müessesenin bakımına (tamiratına) ve aydınlatılmasına harcanması.

4. Belirtilen cami ve mescitlerde belirli gün ve aylarda vâkıfın ruhu için hatim okutulması.

5. Gelirlerin hayır işlerine sarf edilmesi: mesela Cuma günü belirli miktarda bir para karşılığı fakir fukaraya ekmek dağıtılması; yaz aylarında sebil suyunun dağıtılması gibi.

Bunun ötesinde tayin edilen mütevellilerin nesilleri kesilecek olursa belde de bulunan bazı camiler (üzerinde çalışılan vakfiyelerde Reyhaniyye ve Şehidiye gibi camiler sıkça zikredilmektedir) ile haremeyne vakfedilmelerinden bahsedilmektedir ki bu aslında çoğu vakıflar için bir gelenektir.

Yukarıda 5 maddede özetlediğimiz şart-ı vâkıf, 27 vakfiye ele alınarak tahlil edildiğinde 12 vakıf kurucusu(%44) vakfın gelirinin hepsini evladına bırakırken, 4 vakıf kurucusu(%15) vakfedilen gayr-i menkul için herhangi bir tamire ihtiyaç duyulursa bu harcama yapıldıktan sonra fazlasının hayır işlerine harcanmasını istemekte, 8 vakıf kurucusu(%30) evlatlarının vakıf gelirinden istifa-

¹² Mesela Seyid Mehmed Emin Çelebi vakfiyesinde şehir merkezindekilerle birlikte Reşmel karyesinde bir bab değirmen ile meyveli meyvesiz sulak bir arazi, Şatlı karyesinde üzüm bağı, Dare karyesinde değirmen Hissesi ve sair gibi bkz. **VGMA. 617/21**; ayrıca bkz. **VGMA: 611/143**.

¹³ **VGMA. 612-2/89**.

¹⁴ **VGMA. 611/143**.

de etmesini istemekle beraber şehirde bulunan camilerden bazılarının aydınlatılması için mum alınmasını şart koşturmuştur. Öte yandan Mahmud Kasap Uzun Alizâde, Tekye Camiinde her sene 5 hatim okutulmasını istemektedir¹⁵. Yine tüccar taifesinden es-Seyid el-Hac Muhammed Ağa, mütevellinin istifadesi ile birlikte her ay bir hatim okutulmasını, her cuma günü vâkıfın ruhu için ekme ve yaz aylarında sebül suyu dağıtılmasını istemektedir¹⁶. İbrahim b. Abdullâh el-Mühtedi ise Medrese mahallesindeki evini Şeyh mescidinin hizmetçileri ve mescidin sair masrafları için vakfettiği anlaşılmaktadır ki incelenen vakıflardan sadece bu vakfın bir müesseseye hasır edildiği görülmektedir¹⁷.

Mütevelliler

Müteveli, vakfın işleyişi, gelir ve giderleri üzerinde her türlü tasarrufu yapan kişilerdir. Vakfı tesis edenlerin genel itibarıyla mütevelliliği de üstlendikleri bilinmektedir¹⁸. İncelenen 27 adet vakfiyeden 22'sinde (%81,5) vâkıf hayatta oldukça kendisini müteveli tayin etmektedir. Diğer 5 vâkıftan 4'ü yakınlarını ki bunlardan Hacı Mustafa, karısı Adle Hatunu¹⁹; eş-Şeyh Muhammed b. eş-Şeyh Davud, kızı Ayşe'yi²⁰; Hacı Mehmet Ağa, oğulları Hacı Ali Ağa ve Halil'i²¹; Seyide Hatun binti Hacı İsmail²² bir oğlu ve üç kızını birlikte müteveli tayin ederken sadece tüccar es-Seyid el-Hac Muhammed Ağa b. El-Hac Abdülkerim, yakınlık derecesini tespit edemediğimiz Çelebi oğlu Abdurrahman'ın²³ müteveli tayin etmiştir. Bu vakıf kurucuları kendilerinden sonrasını da tanzim ederek "evlad-ı zükurlarını" müteveli tayin ederken bunlardan Sevde binti Davud muhtemelen çocuğu olmadığı için kendisinden sonra bir yakını, sonra da onun evlatlarının mütevelliliğini şart koşturmuştur²⁴.

Görüldüğü üzere vakıf kurucuları vakıf üzerinde ölene kadar hakim oldukları gibi öldükten sonra da evlatları yoluyla malları üzerinde aile bireylerinin tasarrufunu garantiye almışlardır.

Vakıf kurucularının vefatından sonra vakfın yürütmesini üstlenen mütevelliler de gerek vâkıfın mal varlıkları gerekse vakıf müesseselerindeki görevlile-

¹⁵ MŞS. 217/57-58.

¹⁶ MŞS. 250/44-45.

¹⁷ MŞS. 242/21.

¹⁸ Bu konuda bkz. Galip Eken, *Fizikî Sosyal ve İktisâdî Açından Divriği (1775-1845)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 150.

¹⁹ MŞS. 217/78.

²⁰ MŞS. 202/94.

²¹ VGMA. 611/143

²² MŞS:250/93-94 ancak erkeğe iki kıza bir esas gözetilerek müteveli tayin etmiştir.

²³ Bu vakfiye için bkz. MŞS. 250/44-45.

²⁴ MŞS. 250/49-50.

rin atanmasında birincil derecede sorumluydular. Vakıf kurumlarındaki vefat, feragat gibi nedenlerle herhangi bir görevdeki boşalmalarda, mütevellilerin tek-lifi, kadı yahut naibin arzıyla atamalar gerçekleşmekteydi. Bu konuda hemen şöyle bir örnek verilebilir. Ocak 1827 (Receb 1242) tarihinde Mardin’de Kasım Pir Şah medresesi evkafında 5,5 akçe karşılığında duagu vazifesine mutasarrıf olan Nimetullah binti Seyid Ahmed adlı hatun vefat edince yerine vakfın mütevellileri Seyid Hafız Tarık ve Seyid Abdullah’ın arzıyla Nimetullah Hanımın kız kardeşi Rabia Hanım getirilmiştir²⁵.

Öte yandan Hurufat Defterleri’ndeki berat kayıtlarında da görüldüğü üzere mütevelliler bu görevleri karşılığı olarak günlük (yevmî) üzerinden ücretlerini almaktadırlar. Örneğin 1714 ocak ayı ortalarında (gurre-i Muharrem 1126) Reyhaniyye mescidi vakfında bir akçe ile müteveli olan Süleyman’ın görevinin tecdid (yenilendiği) edildiği görülmektedir²⁶.

Vakıf Kurumlarındaki Diğer Görevliler

Esasen vakfiyelerde müteveli dışındaki diğer görevliler ile ilgili fazlaca bilgi bulunmamaktadır. Vakıflarda görev alan kişilerle ilgili tafsilatlı bilgi Hurufat kayıtlarında mevcuttur. Hurufat defterlerinde Mardin’de 19. yüzyıldan önce kurulmuş ve bu yüzyılda hizmetini sürdüren vakıf eserler ile birlikte burada vazife yapan görevlileri ismen tespit edebildiğimiz gibi vefat, feragat azil gibi değişik nedenlerle gerçekleşen görev değişimini de görebiliyoruz²⁷.

Mardin’e ait Hurufat kayıtları XVIII-XIX. yüzyıllara aittir. XIX. yüzyıla ait belgelerde Mardin kazasında yani köy ve şehir merkezinde yer alan müesseselerde başta nazır olmak üzere câbi, vekil-i harc, cüzhan, ihlashan, ferraş, imam, müezzin, ders-i ’âm(müderris), mimar gibi görevlilerin buldukları anlaşıl-maktadır. Bu görevliler genel olarak vakfın mütevellisinin onayı ve kadının arzıyla gerçekleşmekteydi.

Cami-mescit , medrese gibi kurumlarda görevli olan imam, müezzin, ferraş, cüzhan gibi görevlilerin standartlaşmış bir ücretlerinin olmadığı, vakfın duru-muna göre bir ücret tayin edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Kasım 1802 (Şaban 1217) tarihinde Mardin’de Cami-i Kebir’de ferraş olan Seyid Hafız İbrahim va-

²⁵ VGMA. Hurufat Defteri (HD.) 560/50

²⁶ VGMA. HD. 1157/151; aralık 1754 (rebiülahir 1168) tarihli bir berat kaydında da Mardin’de Hamza-i Sagir zaviyesinde 4 akçe ile imam olan Seyid Mahmud ölünce imamet vazifesi Seyid Abdulkadir’e vakfın mütevellisi Seyid Mahmud tarafından yapılmaktadır bkz. VGMA. HD. 559/40; VGMA. HD. 1140/346, ayrıca bkz. VGMA.HD. 1149/151.

²⁷ Hurufat Defterleri için bkz. Tuncer Baykara, **Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)**, Ankara 1990.

zifesi karşılığı günlük 4 akçe alırken, aynı tarihlerde Molla Mahmut Camiindeki ferraşlığı iki akçe ile el-Hac Ömer yapmaktaydı²⁸.

Vakıf kurumlarında görev yapan kişilerin bazılarının zaman zaman aynı vakıfta bir çok vazifeyi birden üstlendikleri gözlenmektedir. Ocak 1827 (Receb 1242) tarihinde Cami-i Kebir evkafından almak üzere 2 akçe ile katip, 2 akçe ile ser-mahfel, 2 akçe ile cüzhan, 2 akçe ile ihlashan olarak Seyid Ebubekir b. Seyid Mustafa çocuksuz olarak vefat edince yeri Seyid Muhammed Selim b. Seyid Hacı Abdulgafur'a tevcih edilmiştir. Aslında Seyid Ebubekir'in görevleri bununla da bitmeyecek aynı zamanda Cihangiriyye medresesi vakfında da 4 akçe ile mimar 2 akçe ile cüzhanlık vazifelerini üstlendiği görülecektir²⁹. Yine aynı tarihlerde Seyid Sadullah adındaki bir zat, Mardin'deki Muzafferiyeye evkafından almak üzere günlük 2 akçe karşılığında çerağdar, 2 akçe ile cüzhan, 1 akçe ile müezzin, 3 akçe ile mimar, 1 akçe ile bevab olduğu vefatı ile bütün bu görevlerinin aileye mensup başka bir seyid efendiye verildiği anlaşılmıştır³⁰.

Bazen de bir şahıs aynı anda bir çok vakıfta muhtelif görevleri üstlenebilmekteydi. 30 Nisan 1843 (selh-i Rebiülevvel 1259) tarihli bir belgede Seyid Mehmed b. Seyid Yusuf'un Muzafferiyeye medresesi vakfında 10 akçe karşılığında nazır ve mukayyid; Cihangiriyye Medresesi vakfında 5 akçe ile müfettiş ve 3 akçe ile müezzin, 4 akçe ile ferraş; Şehidiye cami vakfında 5 akçe ile ferraş-ı birun, 6 akçe ile ferraş-ı enderun; Sultan Hamza-i Kebir vakfında 3 akçe ile katiplik yapmaktaydı. Vefatı üzerine bütün bu görevleri oğlu Seyid Yusuf'a tevcih edilmiştir³¹.

İstibdâller

Vakfiyelerin dışında sicillerde yine 19. yüzyıla ait istibdâliyelere rastlanmaktadır. Eski bir Türk-İslam şehri olan Mardin'de hiç şüphesiz daha önceki yüzyıllarda da vakıflar tesis edilmiştir³². Bu vakıfların zaman içinde vakfedilen gayr-i menkullerinin vesikalardaki ifadesi ile "harabe müşrif" olmasından dolayı bahsi geçen istibdaliyyeler gerçekleşmektedir. İstibdal, mevcut bir vakfın gelir kaynağını oluşturan gayr-i menkulün artık gelir getiremeyecek bir duruma düşmesi ya da elde edilen gelirin vakfın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olması durumunda, bu gayr-i menkule karşılık belirli miktarda bir para, yahut

²⁸ VGMA.HD. 561/87.

²⁹ VGMA.HD. 560/49

³⁰ VGMA.HD. 560/49; ayrıca bu konu ile ilgili olarak bkz VGMA.HD. 561/28; VGMA.HD. 562/29; VGMA.HD. 569/84; VGMA.HD. 1155/29; VGMA.HD. 1149/23;

³¹ İbrahim Özcoşar- H. Güneş- Fasih Dinç, 242 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin, İstanbul 2006, s. 58.

³² XVI. Yüzyıl için bkz. Nejat Göyüncü, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Ankara 1991, s. 106-124.

dükkan, arsa gibi başka bir gayr-i menkul ile değiştirilmesi anlamına gelmektedir³³.

İstibdâliyeler de dua ile başlamakta ancak bu dua daha ziyade vakfın yaşatılmasının ne kadar faziletli olduğu ile alakalıdır; sonrasında vakfın değiştirilecek gayr-i menkulü belirtilip sınırları çizildikten sonra mevcut geliri zikredilerek, ne ile değiştirileceği ifade ediliyordu. Bunun akabinde vakfın tevliyetinin kime ait olduğu belirtilip, vakfın gelir sıkıntısının doğruluğuna şahitler şehâdet ediyordu; daha sonra artık gelir getirmediği belirtilen gayr-i menkulü belirli bir mal ya da para ile değiştirecek olanlar ellerinde değişimin caiz olduğunu gösteren fetvalar ile kadı efendiden izin isterler ve kadının onayı ile bu değişim kesinlik kazanır. Mesela 1857 Mart sonlarına (evâhir-i Receb 1273) ait bir belgede vakfın mütevellisi Reşide Hatun binti Abdullah, neccarlar çarşısındaki vakfın dükkanının hududunu çizdikten sonra dükkanın gelirinin senelik 60 kuruş olduğunu bunun vakfın masraflarına yetmediğini, eğer bu dükkan 150 kuruş ile değiştirilirse bu miktarın vakfın ayakta kalmasını sağlayabileceğini ifade ederek, bu değişime talip olan Kasım b. İsmail'e bahsi geçen dükkan, mezkur miktardaki para karşılığında devredilir³⁴.

Bu istibdâliyelerden 6 adet tespit edilmiştir. Mart 1851 (Cemaziyyevvelvel 1267) tarihli bir belgede Reşmel köyünde sulu bir bostan arazisi "harabe müşrif" olduğundan yıllık geliri 150 kuruştur. Bu bostan 6.000 kuruş ile değiştirildiğinde yıllık 1.200 kuruş bir kazanç getireceğinden³⁵ istibdâliyye gerçekleştirilmiştir. Yine Reşmel köyünde bir kıta arazi ile 1/3 hisse bostan, vakfın mütevellisi çocuk yaşta olmasından dolayı vakıf harabe olmuş ve geliri ancak senelik 30 kuruşu civarındadır; buna karşılık bahsi geçen gayr-i menkullerin 4.100 kuruşa değiştirilerek, vakıf yıllık 800 kuruş bir kâra kavuşacağı gerekçesiyle istibdâl vuku bulmuştur³⁶.

Suistimaller

Her kurumda olabileceği gibi bir gelir kapısı olarak düşünülebilecek olan vakıf kurumunda da bir takım olumsuz şeylerin olması kaçınılmazdır. İnceleme yaptığımız dönemde Mardin'de bulunan vakıflardaki görevlilerin vazifelerini yerine getirmeme ve ondan dolayı her hangi bir görevden alma noktasında bir belgeye rastlanmamıştır. Esasen suistimal anlamında bir tek belgeye rastlanmıştır.

³³ Bkz. Ali Himmet Berki, **Vakfa Dair Yazılan Eserler ile Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler**, ikinci Baskı, Ankara tarihsiz, s. 28.

³⁴ MŞS. 243/93-94.

³⁵ MŞS. 217/48.

³⁶ MŞS. 217/39; diğer vakıf değişimleri için bkz. MŞS. 217/9; MŞS: 250/42; MŞS: 217/54; MŞS: 250/27-28; MŞS: 243/82.

tır. 19 Temmuz 1811 (27 Cemaziyelahir 1226) tarihinde Reyhaniyye camisi mütevellisi Seyid Mehmed vefat edince Abdurrahman ve Şaban adında iki oğlu mevcut iken “ecanibden” Seyid Osman adlı bir kişi “mütevelli Mehmed bilâ veled fevt” oldu diye kendisini mütevelli tayin ettirmişse de sonradan gerçek anlaşılacak durum düzeltilmiştir³⁷.

19. Yüzyıldan Önce Kurulan Vakıf Eserleri

Bu kısımda Mardin’de 19. yüzyıldan önce inşa edilmiş vakıf kurumlarının inceleme dönemimizde işlerliğini sürdürenlerine bakılacaktır.

Camiler

1.Cami-i Kebir (Ulu Cami) : 11. yüzyıl sonlarında İslam hakimiyeti sırasında yapıldığı sanılan cami³⁸ için Artuklu hükümdarı Melik Salih (1312-1362) bir kısım malını vakfetmiş olup evkaf gelirinin 1565 yılında 16.170 akçe olduğu gözlenmektedir³⁹. Kasım 1696 (cemaziyyevvel 1108) tarihinde Cami-i Kebirde cüzhan olan Seyid Abdurrahman’ın görevinin ‘tecdid’ edildiğini görüyoruz⁴⁰. 19. yüzyıla gelindiğinde 4 Nisan 1809 (18 safer 1224) tarihli bir berat kaydına göre Cami-i Kebir evkafından almak üzere günlük 2 akçe karşılığı katip, 2 akçe ile ser-mahfel, 2 akçe ile cüzhan, 2 akçe ile ihlashan olan Seyid Ebubekir b. Seyid Mustafa vefat ettiğinde çocuğu olmadığı için yerine Seyid Mehmed Selim b. Seyid Hacı Gafur atanmıştır⁴¹.

2.Melik Mahmut Cami: Savur Kapıda bulunan caminin; Artuklu emirlerinden Melik Salih tarafından 14. yüzyılda yaptırıldığı zannedilmektedir⁴². Vakıf geliri 1565’te 3.736 akçedir⁴³. Camide Mart 1773 (Muharrem 1187) tarihinde günlük 2 akçeye imam, 2 akçe ile de hatip olan Ahmet vefat edince bahsi geçen görevleri ifa etmek için kardeşi İbrahim’in vazifelendirildiği anlaşılmaktadır⁴⁴.

³⁷ VGMA.HD. 560/51.

³⁸ Nejat Göyünç, *a.g.e.* s. 107; ayrıca Ulu Caminin tarihçesi ve mimari durumu için bkz. Suavi Aydın-Küdrat Emiroğlu- Oktay Özel-Süha Ünsal, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul 2001, s. 431-433; Oktay Aslanapa, *Anadolu’da ilk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişimi*, Ankara 1991, s. 9; Ara Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 61-77.

³⁹ Nejat Göyünç Mardin’de XVI. yüzyılda 1526, 1540 ve 1565 yıllarında yapılan tahrirlerde müesseseler ile ilgili vakıf gelirlerinin kaçar akçe olduğunun miktarını vermektedir, ancak biz burada 1565 tarihli tahrir kaydındaki gelirleri vermeyi tercih ettik; Ulu caminin vakıf geliri için bkz. N. Göyünç, *a.g.e.* s. 107.

⁴⁰ VGMA.HD. 1140/344.

⁴¹ VGMA.HD. 560/49.; ayrıca bkz. VGMA.HD. 1140/344; 1145/97; 1151/13; 1149/23; 559/50; 561/28; 562/54.

⁴² Nejat Göyünç, *a.g.e.* s. 108; Ara Altun, *age.* 109-114. Suavi Aydın vd. *age.* s. 433;

⁴³ Nejat Göyünç, *a.g.e.* s. 108;

⁴⁴ VGMA.HD. 1149/23.

21 Ocak 1803 (27 Ramazan 1217) tarihli bir başka belgede ise yevmi 3 akçe ile cüzhan, 3 akçe ile de câbi, 2 akçe ile kennas 2 akçe ile bevvab olan El-Hac Ömer ölünce yerine oğlu İbrahim'in getirildiği görülmektedir⁴⁵.

3.Abdülatif (Latifiyye) Cami : Artukoğulları döneminde 1371 yılında Melik Salih ve Melik Muzaffer'in adamlarından Abdullatif b. Abdullah tarafından yaptırılmıştır⁴⁶. 1565 yılında 5.013 akçelik bir geliri vardır⁴⁷. 1714 Ocak ayı ortalarında (gurre-i Muharrem 1126) caminin temizliğini yapan İsmail ihtiyar (pir) olunca yerine Abdulkadir atanmıştır⁴⁸. 30 Eylül 1817 tarihli (19 Zilkaade 1232) bir başka belgede Latifiyye camiinde 2 akçe karşılığında Seyid Hüseyin cüzhanlık yapmaktadır⁴⁹.

4.Kale Cami: Kalenin giriş tarafında yer alan caminin, Artukoğulları zamanına ait olduğu zannedilmektedir⁵⁰. Cami, Hurufatlardaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ibadete açıktır. Örneğin 1714 Ocak ayı ortalarında (gurre-i Muharrem 1126) tarihinde caminin ferraşı olan Aziz ölünce yerine Molla Bekir getirilir⁵¹. Yine 27 Eylül 1815 (22 Şevval 1230) tarihli bir başka kayıta Kale Cami vakfı mütevelliliğini, Seyid Abdülaziz b. Salim ölünce oğlu Seyid İlyas yürütmeye başlar⁵². Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kalede yaşayan insanlar kaleyi terk etmeye başlamışlar ve 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde kale tamamen boşalmıştır; bunun neticesi olarak da caminin 19. asrın sonlarında harap olduğu anlaşılmaktadır⁵³.

5.İbrahim Bey Cami: Bu caminin bânisi konusunda bir kesinlik yoksa da, mâbedin XVI. yüzyıldan daha önce inşa ettirildiği sanılmakta olup 1526 yılındaki geliri 15.036 akçedir⁵⁴. Temmuz 1774 (Cemaziyyevvel 1188) tarihli bir

⁴⁵ VGMA.HD. 561/28; ayrıca başka bir berat için bkz. VGMA.HD. 1155/29; 1140/344.

⁴⁶ Nejat Göyünç, *a.g.e.* s. 108; Katip Ferdî, nâşiri Ali Emiri, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, haz. Y. Metin Yardımcı, İstanbul 2006, s. 31; Ara Altun, *age.* s.100-108; Suavi Aydın vd. *age.* s. 433.

⁴⁷ Nejat Göyünç, *a.g.e.* s. 108.

⁴⁸ VGMA.HD. 1157/151

⁴⁹ VGMA.HD.569/86; bu cami ile ilgili başka beratlar için bkz. VGMA.HD. 1157/151; VGMA.HD 1135/86; VGMA.HD 1149/24; VGMA.HD 1145/98; VGMA.HD 560/49; kasım 1843 tarihli bir belgede Latifiyye medresesinden bahsedilmektedir, bkz. İbrahim Özcoşar- H. Güneş- Fasih Dinç, *242 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili...*, s. 35..

⁵⁰ Nejat Göyünç, *a.g.e.* s. 93-94; Suavi Aydın vd. *age.* s. 429

⁵¹ VGMA.HD. 1157/151.

⁵² VGMA.HD. 569/84.

⁵³ Nejat Göyünç, *a.g.e.* s. 93.

⁵⁴ Nejat Göyünç, *a.g.e.* s.108-109; bu cami ile ilgili olarak ayrıca bkz. Suavi Aydın vd. *age.* s. 433.

belgede İbrahim Bey tekke ve camisinden birlikte bahsedilmektedir⁵⁵. Aynı tarihlerde İbrahim Bey binası olarak tavsif edilen caminin evkafında Seyid Ömer 2 akçe ile müezzin, 2 akçe ile de ser-mahfel ve muhtelif miktarlarda akçe karşılığı duagu, serbevab, câbi, ferraş, hatib ve imam iken vefat etmesi üzerine oğullar Mehmed, Abdusselam, Feyzullah'a bu görevler paylaştırılmıştır⁵⁶. 21 Ocak 1803 (27 Ramazan 1217) tarihli belgede ise 2 akçe ile nazır olan el-Hac Ömer fevt olunca yerini oğlu İbrahim alacaktır⁵⁷.

Mescitler

1.Necmeddin Gazi Mescidi: Bu gün "Cami-i Asfer" denilen, Artuklu emiri Necmeddin Gazi tarafından yaptırıldığı bilinen mescidin, 1565 yılında 3.903 akçelik bir vakıf geliri bulunuyordu⁵⁸. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı belgelerde 'Şeyh Necmeddin Gazi mescidi' olarak geçmektedir⁵⁹. Haziran 1699 (Safer 1111) tarihinde Necmeddin Gazi mescidinde imamlığı 2 akçe karşılığı İbrahim yaparken ölümü üzerine bu görev Ali adındaki bir kişi tarafından yürütülmekteydi⁶⁰. 19. yüzyıla gelindiğinde mâbedin fonksiyonunu devam ettirdiği anlaşılmaktadır⁶¹.

2.İbrahim Ağa Mescidi: Diyarbakır Kapısı mahallesinde bulunan bu mescidin bânisi İbrahim Ağa'nın kimliği hakkında bilgi yoktur. XVI. yüzyılın başlarından itibaren varlığına şahit olduğumuz mescidin 1565 tarihinde 4.677 akçelik geliri vardır.⁶² Mart 1732 (Şevval 1144) tarihinde İbrahim Ağa mescidinde 3 akçe ile müezzin, 3 akçe ile cüzhan olan Seyid Ahmet Halife vefat edince müezzinliğe Seyid Hüseyin, cüzhanlığa da Seyid Mahmud atanmıştır⁶³. 21 Ocak 1803 (27 Ramazan 1217) tarihinde ise cüzhanlık görevini El-Hac Ömer ölünce oğlu İbrahim yürütmeye başlamıştır⁶⁴.

3.Şeyh Mahmut et-Türkî Mescidi: 16. yüzyılda tahrir defterlerinde varlığına rastlanan mescidin bânisi ve yapılış tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte 1564 tarihide 5.514 akçelik bir vakıf geliri görünmekte-

⁵⁵ VGMA.HD. 1151/13; bir başka belgede de İbrahim Bey Zaviyesi olarak geçmektedir bkz. VGMA.HD. 1155/28; Nejat Göyünç, bu caminin Tekke (Teker) mahallesinde yapıldığına dair de nakil yapar bkz. a.g.e. s. 108.

⁵⁶ VGMA.HD. 1151/13

⁵⁷ VGMA. 561/28 ayrıca bkz. VGMA.HD. 1155/28

⁵⁸ Nejat Göyünç, a.g.e. s. 109.

⁵⁹ Bkz. VGMA.HD. 559/40; 562/29.

⁶⁰ VGMA.HD. 1140/346.

⁶¹ Bkz. VGMA.HD. 569/29; VGMA.HD 562/29; VGMA.HD 559/40.

⁶² Bkz. Nejat Göyünç a.g.e. s. 110.

⁶³ VGMA.HD. 1145/98.

⁶⁴ VGMA.HD. 561/28; ayrıca bu mescit görevlileri için bkz. VGMA.HD. 1149/23.

dir.⁶⁵ 14 Eylül 1800 (24 Rebiülahir 1215) tarihli bir berat kaydından anlaşıldığı kadarıyla Şeyh Mahmut et-Türkî vakfından câbilik vazifesini evlâd-ı vâkıftan Seyid İbrahim yürütürken çocuksuz olarak vefat edince evlâd-ı vakıftan ve ulemadan kardeşi Seyid Abdullah bu göreve getirilmiştir⁶⁶.

4.Şeyh Çabuk Mescidi: Mardin'in aynı adı taşıyan mahallesindedir. Yapım tarihi belli olmayan mescidin 1564 yılında 960 akçelik vakıf geliri bulunmaktaydı.⁶⁷ Ocak 1714 (Muharrem 1126) tarihinde Şeyh Çabuk mescidi vakfında 3 akçe ile mütevelliliği yürüten Hacı Mustafa feragat edince yerine Seyit Ali gelmiştir⁶⁸. Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde bu mescitte 2 akçe ile müezzin olarak Kasım Halife görev yapmaktadır⁶⁹. Günümüze intikal eden mescit, XIX. yüzyılda iki kez tamir görmüştür⁷⁰.

5- Şeyh Mehmed ez-Zarârî Mescidi: Necmeddin mahallesinin güneyinde olup, mescidi yaptıran şahıs ve ne zaman yapıldığı hakkında bilgi yoktur. 16. Yüzyılda Zarrar ve Şeyh Mehmed Okî adıyla da zikredilen bu mescidin 1564 yılında 1.980 akçe geliri vardı⁷¹. Ocak 1714 (Muharrem 1126) tarihinde mescitte 1 akçe karşılığı Yahya imamlık yaparken, mütevelliliğini de Ali adında bir şahıs yürütmektedir⁷². 22 Ağustos 1843 (25 Receb 1259) tarihleri itibariyle mescit harap iken Mardin kadısı Hindi Efendizâde seyid Şeyh Osman Efendi'nin girişimi ile tamir edilmiş ve Faşuhzâde Yusuf Efendi'nin kızı Asiye kadın mescide bir dükkan vakfetmiştir⁷³. Mescit en son 1950'lerde tamir görmüştür⁷⁴.

6-Şeyh Bikâr veya Pınar Mescidi: Gül mahallesinde olan mescidin Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden sonra inşa edildiği sanılmaktadır⁷⁵. 1565 yılında mescidin evkâfının 300 akçe geliri bulunmaktadır⁷⁶. 19 Temmuz 1811 (27 Cemaziyelahir 1226) tarihinde bu mescidin vakıf gelirinden almak üzere

⁶⁵ bu mescidin XX. yüzyıl başlarına kadar ayakta kaldığını da Nejat Göyünç haber vermektedir; **age.** s. 109; ayrıca bkz. Suavi Aydın vd. **age.** s. 435 .

⁶⁶ **VGMA.HD.** 562/29, meciddeki görevliler için bkz. **VGMA.HD.** 1157/151; **VGMA.HD** 1149/24; **VGMA.HD** 1145/97; **VGMA.HD** 1135/86.

⁶⁷ Nejat Göyünç **a.g.e.** s. 110.

⁶⁸ **VGMA.HD.** 1157/151.

⁶⁹ **VGMA.HD.** 1135/86.

⁷⁰ Nejat Göyünç **a.g.e.** s. 110; Suavi Aydın vd. **age.** s. 434.

⁷¹ Nejat Göyünç **a.g.e.** s. 111

⁷² **VGMA.HD.**1157/151.

⁷³ Bkz. İbrahim Özcoşar- H. Güneş- Fasih Dinç, **242 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili...** , s. 70.

⁷⁴ Suavi Aydın vd. **age.** s. 435-436.

⁷⁵ Nejat Göyünç **a.g.e.** s. 110

⁷⁶ Nejat Göyünç **a.g.e.** s. 110

yevmi 2 akçe ile imamlığı Abdulaziz b. Şeyh Süleyman yaparken vefatı üzerine yerine oğlu Müfid Mehmed getirilmiştir⁷⁷.

7- Reyhaniyye Mescidi: İnşâ tarihi ve yaptıranı belli olmayan mescit, 18. asrın ortalarında esaslı bir tamirden geçmiştir. Mescidin 1565'de 1.558 akçelik geliri bulunmaktadır⁷⁸. 4-14 Haziran 1761 (evail-i Zilkaade 1174) tarihinde mescide minber konulup, günlüğü 8 akçe ile Seyid Hasan Halife hatip tayin edilerek camiye çevrilmiştir⁷⁹. 22 Eylül 1840 (25 Şaban 1256) tarihinde camide imamet vazifesini Seyid Ebubekir b. Seyid Mustafa yürütürken ölmüş, çocuğu olmadığı için yerine Seyid Mehmed Selim b. Seyid el-Hac Abdulgafur atanmıştır⁸⁰.

Medreseler

1.Kasım Padişah Medresesi: Belgelerde Kasım Pir Şah ve Kasımiyye medresesi olarak geçen bu müessese, mescit ile birlikte zikredilmektedir⁸¹. Akkoyunlular zamanında yapıldığı sanılan medrese 1564 yılında Mardin'de bulunan vakıf eserler içinde 266.795 akçe ile en fazla gelire sahiptir⁸². Hurufat kayıtlarında bu medresenin vakıf gelirinden faydalanan görevlilerin isimlerini ve gündeliklerini görmek mümkündür. Örneğin Aralık 1807 (Şevval 1222) tarihinde Nimetullah binti Seyid Ahmed, yevmi 5 akçe ile duagu vazifesini yürütmektedir⁸³.

2.Cihangiriyye Medresesi: Kasım Padişah medresesinin yanında bulunmaktadır. Medreseyi ve yanındaki zaviyeyi Akkoyunlu hükümdarı Cihangir (1444-1469) yaptırmıştır⁸⁴. 18. ve 19. asırlarda da hizmet vermeye devam eden bu medresede 26 Aralık 1816 (6 Muharrem 1232) tarihinde 10 akçe ile muid ve ders-i âmm olan Seyid Abdurrahman ölünce yerine oğlu Seyid Mehmed geti-

⁷⁷ VGMA.HD. 560/26.

⁷⁸ Tamir ve 16. yüzyıldaki vakıf gelirleri için bkz. Nejat Göyünç a.g.e. s. 112

⁷⁹ Bkz. Kenan Z. Taş-İbrahim Özcoşar- Hüseyin H. Güneş- Veysel Gürhan, 195 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin, İstanbul 2006, s. 66.

⁸⁰ VGMA.HD. 560/25; berat kayıtları için ayrıca bkz. VGMA.HD. 1145/98; 1149/23; bu mescit için bkz. Suavi Aydın vd. age. s. 435.

⁸¹ N. Göyünç medresenin, mescit ve zaviye ile birlikte zikredildiğini ifade etmekteyse de 19. asırda medrese ve mescit zikredilmektedir bkz. VGMA.HD. 569/29; 561/28; 1155/28; 1154/43; 1149/23; bu medrese için ayrıca bkz. Suavi Aydın vd. age. s. 441.

⁸² Nejat Göyünç a.g.e. s. 119

⁸³ VGMA.HD. 560/50; diğer görevliler için bkz. VGMA.HD.1149/23; 559/50; 560/50; 569/29; ayrıca bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet Evkaf 441; 443; 1529 ; Kenan Z. Taş-İbrahim Özcoşar- Hüseyin H. Güneş- Veysel Gürhan, 195 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili..., s. 67..

⁸⁴ Nejat Göyünç, age. 120-121; ayrıca bkz.Suavi Aydın vd. age. s. 443.

rılmıştır⁸⁵. Aynı dönemde bu müessesenin bitişiğindeki zaviyenin de işlevini devam ettirdiği görülmektedir. 4 Temmuz 1804 (25 Rebiülevvel 1219) tarihinde 10 akçe karşılığı zaviyede duagû olan Seyid Mehmed Resmi, görevinden feragat edince yerine Seyid Mehmed b. İbrahim geçmiştir⁸⁶.

3.Şehidiyye Medresesi: Artuklu hükümdarı Artuk Arslan b. İlgazi (1201-1239) tarafından yanı başında camisi ile birlikte yapıldığı anlaşılan medrese, 80 hücreli olduğu için “semanın” diye isimlendirilmiştir⁸⁷. 1564 yılında medresenin 29.060 akçe geliri bulunuyordu⁸⁸. İnceleme dönemimizde de medresenin faal olarak vazifesini ifâ ettiği anlaşılmaktadır. 11 Kasım 1802 (15 Receb 1217) tarihinde “medrese-i mezkurda ders-i âmm olan Seyid Mehmed b. Zeynelabidin zide ilmuhunun yedinde berat olmağla...” görevini yerine getirdiği anlaşılmaktadır⁸⁹. 4 Nisan 1809 (18 Safer 1224) tarihinde ise camide 2 akçe ile cüzhan olan Seyid Ebubekir b. Seyid Mustafa “bilâ-veled fevt” olunca yerine Seyid İsmail b. Mehmed Said atanmıştır⁹⁰.

4.Hatuniyye Medresesi (Sitti Radviye): Teker mahallesinde İbrahim Bey camisinin yanında yer alan medrese, Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı (1152-1176)’nın hanımı ve Kutbeddin İlgazi (1176-1184)’nin annesi tarafından yanındaki mescidi ile birlikte yaptırılmıştır⁹¹. 1565’te medresenin varidatı 22.614 akçedir⁹². Hurufat defterlerindeki beratların bir kaçında Sitti Radviye olarak geçerken diğer bazı belgeler de ise Hatuniyye medresesi olarak ifade edilmektedir⁹³. Medrese vakfının mütevelliliği 15 Kasım 1813 (21 Zilkaade 1228) tarihinde Seyid Ahmed b. Mehmed’in vefatı üzerine oğulları Seyid Mehmed ile Seyid Mustafa’ya müştereken tevcih edilmiştir⁹⁴.

⁸⁵ VGMA.HD. 569/29.

⁸⁶ VGMA.HD. 561/28; medrese ve zaviye ile ilgili başka kayıtlar için bkz. VGMA.HD. 560/49; 558/115; 1149/23; 1135/86; 1151/13; 1155/28; 1149/23; 1154/43; 1145/98; 569/29.

⁸⁷ Nejat Göyünç, *age.* 114-115; ayrıca bkz. Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 19; Oktay Aslanapa, *age.* s. 81; Ara Altun, *age.* s. 152-160; Suavi Aydın vd. *age.* s. 438-439.

⁸⁸ Nejat Göyünç, *age.* 114-115

⁸⁹ VGMA.HD. 561/28

⁹⁰ VGMA.HD. 560/49; medrese ve camideki diğer görevlilerin atamaları için bkz. VGMA.HD.562/32; 1149/23; 1135/87; 1154/43; 569/29; 561/28; 1140/346; 562/29; 1135/86.

⁹¹ Nejat Göyünç, *age.* 118-119; Oktay Aslanapa, *age.* s. 77-78; Ara Altun, *age.* 115-121; Suavi Aydın vd. *age.* s. 436; Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 12-13.

⁹² Nejat Göyünç, *age.* 118-119

⁹³ Temmuz 1775 (Cemaziyelahir 1189) tarihli belge için bkz. VGMA.HD.1151/13

⁹⁴ VGMA.HD.569/29; medresedeki görevliler için bkz. . VGMA.HD 1145/97; VGMA.HD 560/26; VGMA.HD 1149/23; VGMA.HD 558/115; VGMA.HD 569/29; VGMA.HD 561/28.

5.Sultan İsa Medresesi (Zinciriyye): 1564'te 12.641 akçe geliri olan medresesi Artuklu hükümdarı Melik Sultan İsa 1385'te yaptırmıştır⁹⁵. İnceleme dönemimizdeki kayıtlarda "Mardin kazasında Zinciriyye nâm-ı diğer Sultan İsa cami-i şerifi ve medresesi...."⁹⁶ şeklinde geçmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi medrese ve caminin yan yana ve aynı vakıf gelirleri ile masrafları karşılanmaktaydı. Örneğin 5 Aralık 1808 (16 Şevval 1223) tarihli bir belgede "Mardin'de Sultan İsa binası Zinciriyye cami-i şerifi ve medrese-i cemile evkafından..." alınarak 5 akçe ile muid ve 3 akçe ile nazırlık vazifesi Seyid Ahmed Hakî'nin oğulları Seyid Abdullah ve Seyid Abdulgani tarafından müştereken yürütülürken Seyid Abdullah ölünce bu kez onun hissesi oğulları Seyid Mesud ve Seyid Yusuf'a vakfın mütevellisi Seyid Mehmed'in arzıyla verilmiştir diye bir kayıt düşülmüştür⁹⁷.

6.Muzafferiyye Medresesi: Mardin'de Medrese mahallesinde yer alan bu kurum, Artuklu hükümdarı Melik Muzaffer Kara Arslan (1260-1299) tarafından yaptırılmış olup yanı başında bir de mescid bulunmaktaydı⁹⁸. 1564'te vakıf geliri 19.305 akçedir⁹⁹. 10 Mayıs 1814 (20 Cemaziyelevvel 1229) tarihinde medresede 10 akçe mukabili muid ve nazırlık vazifesi Seyid Yusuf'un ölümü üzerine oğlu Seyid Mehmed'e tevcih edilmiştir¹⁰⁰. 19. asrın sonlarında bu medrese yıktırılıp yerine rüştiye mektebi yaptırılmıştır¹⁰¹.

7.Şeyh Emineddin Medresesi: Belgelerde bimarhane, bimaristan olarak ta geçen medrese Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi (1106-1122) tarafından kardeşi Eminüddin için yaptırıldığı sanılmaktadır¹⁰². Medresenin 1564'te varidatı 18.905 akçedir¹⁰³. 16. yüzyılda medresenin yanında hamam ve cami bulu-

⁹⁵ Nejat Göyünç, *age.* 116; Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 40; mimari yapısı için bkz. Oktay Aslanapa, *age.* s. 82; Ara Altun, *age.* s.170-183.

⁹⁶ *VGMA.HD.558/115*; ayrıca bkz. *VGMA.HD. 1135/86*; *VGMA.HD.560/50*; *VGMA.HD. 1140/346*; *VGMA.HD. 1155/28*

⁹⁷ *VGMA.HD. 569/29*; bu medrese ile ilgili olarak ayrıca bkz. *VGMA.HD. 1154/43*; *VGMA.HD 1145/97*; *VGMA.HD 1155/28*; *VGMA.HD 1149/23*; *VGMA.HD 558/115*; *VGMA.HD 1135/86*.

⁹⁸ Nejat Göyünç, *age.* s. 115-116; Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 23; Ara Altun, *age.*s. 265-266.

⁹⁹ bkz. Nejat Göyünç, *age.* s.115-116.

¹⁰⁰ *VGMA.HD. 569/29*; ayrıca bkz. *VGMA.HD. 1145/98*; *VGMA.HD 1135/86*; *VGMA.HD 1140/346*; *VGMA.HD 1157/151*.

¹⁰¹ Bkz. Nejat Göyünç, *age.* s. 115; Ara Altun, *age.* s. 265-266

¹⁰² Nejat Göyünç, *age.* s. 116; ayrıca bkz. Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 8-9; Oktay Aslanapa, *age.* 71; Ara Altun, burasının bir külliye olduğunu ifade eder bkz. *age.* s. 14-20; Suavi Aydın vd. *age.* s. 437-438.

¹⁰³ Nejat Göyünç, *age.* s. 116.

nuyorsa da¹⁰⁴ 18 ve 19. asra ait belgelerde hamama ait her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır; ancak bu dönemde zaviyenin bulunduğu görülmektedir¹⁰⁵. 22 Mart 1801 (7 Zilkaade 1215) tarihinde bimarhanede 2 akçe ile bimarhaneci ve 2 akçe ile bevvab olan Abdülvehhab b. Mehmed Said vefat edince kardeşi Mehmed Mesud bu görevleri üstlenmiştir¹⁰⁶.

Zaviyeler

1.Sultan Hamza-i Kebir Zaviyesi: Akkoyunlu Hamza b. Karayülük Osman (1434-1444) tarafından inşâ edilen zaviye, Savur kapısı dışında Meydan başı civarında bulunmaktaydı. Zaviye ile birlikte bir de mescidi vardı.¹⁰⁷ Zaviyeden günümüze sadece Hamza Bey'in türbesi kalmıştır. 1564 yılında zaviyenin 15.783 akçelik vakıf geliri bulunuyordu¹⁰⁸. Ocak 1755 (Rebiülahir 1168) tarihinde zaviyenin şeyhliğini Seyid Abdurrahman sürdürürken ölümü üzerine yerine Seyid Hüseyin atanmıştır¹⁰⁹. 25 Haziran 1842 (16 Cemaziyel 1258) tarihinde zaviyenin mescidinde 4 akçe ile müezzinliği yürüten Seyid Mahmud vefat edince yerini Seyid Mehmed doldurmuştur¹¹⁰.

2.Sultan Hamza-i Sagir Zaviyesi: Zaviyeyi 1474-75 yılında Akkoyunlu hükümdarı Cihangir'in oğlu Hamza'nın yaptırdığı sanılmaktadır. Bu zaviyenin içinde bir mescid bulunmaktadır¹¹¹. Zaviyenin 1564 yılında 12.223 akçelik geliri vardı¹¹². 21 Ocak 1803 (27 Ramazan 1217) tarihinde Hamza-i Sagir mescidinde 2 akçe karşılığı müezzin olan el-Hac Ömer vefat edince oğlu İbrahim onun yerine

¹⁰⁴ Nejat Göyünç, *age.* s. 116.

¹⁰⁵ Mart 1796 (ramazan 1210) tarihli bir belgede '...Şeyh Eminüddin bimarhanesi vakfından almak üzere yevmi 5 akçe vazife ile zaviyesinde şeyh ve vaiz olan Şeyh Abdurrahman bilâ veled fevt...' tabirinden de anlaşılacağı gibi bu tarihlerde medresenin yanbaşıda bir de zaviye bulunduğu anlaşılmaktadır.; bkz. **VGMA.HD.** 562/29

¹⁰⁶ **VGMA.HD.** 562/31; ayrıca bu medrese hakkında bkz. H. Kadircan Keskinbora, "Mardin Eminüddin Maristanıve ve O Dönemdeki Darüşşifalar", **I. Uluslararası Mardin Tarihi sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2006, s.213-219.

¹⁰⁷ Nejat Göyünç, *age.* s. 119-120. Nejat Göyünç, Hamza-i Kebir ve Sagir zaviyelerinin yerini savur kapısı dışında, Meydan başı olarak belirtirken, 18. 19. asra ait belgelerde zaviyenin yeri 'haric-i Mardin...' olarak geçmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki her iki medresenin yeri 20 yüzyılda şehir içine dahil olmuştur ;bkz. **VGMA.HD.1140/346; VGMA.HD.1145/43.**

¹⁰⁸ Nejat Göyünç, *age.* s. 119-120

¹⁰⁹ **VGMA.HD.** 1135/85; 8-18 temmuz 1756 (evasıt-ı şevval 1169) tarihinde Sultan Hamza-i Kebir zaviyesi evkafında15 akçe karşılığı Seyid Mehmed Halife b. Seyid Mahmud duagu olarak görev yapmaktadır, bkz. Kenan Z. Taş-İbrahim Özcoşar- Hüseyin H. Güneş- Veysel Gürhan, **195 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili...**, s. 60.

¹¹⁰ **VGMA.HD.** 1155/31; vakıf görevlilerine yapılan tevcihat için ayrıca bkz. **VGMA.HD.** 559/40; **VGMA.HD** 5561/28; **BOA. Cevdet** Evkaf 2224

¹¹¹ Nejat Göyünç, *age.* s. 121; Suavi Aydın vd. *age.* s. 443-444..

¹¹² Nejat Göyünç, *age.* s.121.

müezzinliğe getirilmiştir¹¹³. Zaviyede inceleme dönemimizde zaviyedar, nazır, kennas, duagu, kitabet, ihlashan gibi görevlilerin bulunduğu görülmektedir¹¹⁴

3.Şeyh Baba Abdurrahman Zaviyesi : Mardin şehir merkezi dışında olduğu belirtilen Baba Mahmud zaviyesinin Akkoyunlular zamanının inşâ edildiği zannedilmekte olup 1564 yılında zaviyenin 14.124 akçe geliri gözükmetedir¹¹⁵. Temmuz 1731 (Muharrem 1144) tarihinde Baba Abdurrahman tekkesi mescidinde 5 akçe karşılığı imamlığı Mustafa adında birisi yaparken ölümü üzerine yerini Molla Muhammed almıştır¹¹⁶.

Sonuç

19. yüzyılda Mardin’de kurulan vakıfların 17. ve 18. yüzyıllarda olduğu gibi büyük çoğunluğunun askerî sınıfa mensup olanlar tarafından kuruldukları ve vakıf kurucularının şeyh, seyid, efendi, ağa gibi toplumun “havas” tabakasını oluşturanlar olduğu müşahede edilmektedir. Kurdukları vakıfların gelir kaynaklarını ise daha ziyade ev, dükkan, arazi, bahçe bağ gibi gayr-i menkuller oluşturmaktadır. Mardin’de 19. yüzyılda vakıf yapanların hayır hasenat kaygısından daha çok, mallarının bölünmeden ailenin devamını sağlayacağına inandıkları erkek evlatlarının elinde kalmasına yönelik bir evlatlık vakıf tesis etme eğilimi içinde oldukları görülmektedir. Yine aynı dönem itibariyle daha önce kurulan bazı vakıfların gelir kaynaklarının giderleri karşılayamayacak duruma gelmesinden dolayı bazı vakıfların gayr-i menkullerini para ile “istibdâl” etmeleri yani değiştirmeleri ve gayr-i menkule sahip vakıfların para vakıflarına dönüştükleri görülmektedir.

Öte yandan daha Artukoğulları ve Akkoyunlular zamanında tesis edilmiş cami mescit, medrese ve zaviye gibi bir takım müessese vakıflarının fonksiyonel olduğu ve elinde bulundurduğu gelir kaynakları ile hayatiyetini büyük oranda “evlad-ı vâkıfların” gayretleriyle sürdürdükleri görülmektedir. ©

¹¹³ VGMA.HD. 561/28.

¹¹⁴ VGMA.HD. 569/29; 561/28; 1155/29; 559/41; 1135/85; 1154/43; 1140/346; ayrıca bkz. BOA. Cevdet Evkaf 14574.

¹¹⁵ Nejat Göyünç, age. 121.

¹¹⁶ VGMA.HD. 1145/97; ayrıca bkz. VGMA.HD. 1135/86; Zaviyenin meşihat ciheti için bz. BOA.Cevdet Evkaf 14574.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri****Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Vakfiyeler:**

- 1- Molla Hızır b. Molla Abdulaziz ve zevcesi Meryem Hatun binti el-Hac Şaban, 8 Zilkaade 1154, (2142/367)
- 2- Hacı Kasım Efendi b. Fazıl Mustafa Efendi; Evahir-i şevval 1215 (1966/166)
- 3- Merve Hanım binti Vaiz Osman Efendi; Evasıt-ı Şevval 1216 (611/131)
- 4- Hacı Mahmud b. Hacı Mehmed ve zevcesi Zühre Hanım, evahir-i zilkaade 1243 tarihli (2142/253)
- 5- Seyid Mehmed Said efendi b. Şerif Efendizâde Seyid Abdulgafur Efendi; evail-i şevval 1243; (1993/28-29)
- 6- Hacı Abdulkerim Çelebioğlu Kermozâde Hacı Mehmed Aga; 17 Zilkaade 1266 (611/143)
- 7- Es-Seyid Mehmed Emin Çelebi b.Seyid Hasan; Evahir-i Receb 1267 (617/21)
- 8- Seyid Hacı Mehmed Ağa b. Abdulkerim Çelebi; Evail-i Rebiülevvel 1272 (1966/159)
- 9- Rahime seyide binti Said ; 25 Rebiülevvel 1289 (618-2/89)
- 10- Dizdarzade Osman Ağa b. Abdullah Ağa b. Ahmed Ağa; 13 şaban 1295;
- 11- Nakşibendi Şeyhi Hacı Hamid Efendi Hüseyini Halidi; 21 Rebiülevvel 1297; (2142/375-76-77)
- 12- Hacıyye Zemzem Hatun b. Eş-Şeyh el-Hac Mehmed b. Es-Seyid eş-Şeyh Ebubekir; 6 şaban 1317; (2108/184)
- 13- Şeyh Hamid Efendizâde Şeyh Mehmed Salih Efendi, 10 Şevvel 1341 tarihli (1759/81)

Milli Kütüphane Mardin Şer'iyye Sicilleri'nde Kayıtlı Vakfiyeler

- 1- Mehmed Efendi b. Molla Şeyhmus; 13 Zilhicce 1233; 217/7-8-9.
- 2- Hacı İbrahim b. Ali; evahir-i zilhicce 1226; 202/94.
- 3- Eş-şeyh Muhammed b. Eş-Şeyh Davud; evail-i muharrem 1236.
- 4- Seyide Hatun binti Hacı İsmail Efendi; 250/93-94-95.
- 5- İbrahim b. Abdullah el-Mühtedî; evahir-i receb 1259; 242/21.
- 6- Mahmud Kasab Uzun Alizâde; evahir-i şaban 1264; 217/57-58.
- 7- Seyid Muhammed Ağa b. Hacı Abdülkerim; 15 zilkaade 1266; 217/7-8-9.
- 8- Sevde binti Davud; evail-i ramazan; 1267.
- 9- Hacı Mustafa b. Ayşe; evail-i receb 1264; 217/78.
- 10- Es-Seyid Muhammed Emin Çelebi b. Seyid Hasan Köftezâde; evahir-i receb 1267; 217/80-81-82.
- 11- Reşide Hatun binti Abdi Abdullah; evahir-i şaban 1268; 217/61-62.

- 12- Umdetü'l-tüccar es-Seyid el-Hac Muhammed Ağa b. El-Hac Abdulkerim Çelebi; evail-i rebülevvel 1272; 250/44-45.
- 13- Şeyh el Hac Hafız Muhammed Efendi b. Şeyh Abdulhâdi Efendi; Cemaziyyevvel 1273; 243/83-84.
- 14- Es-Seyid Süleyman b. Hacı Salih; 28 Receb 1273; 243/85-86.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Hurufat Defterleri

558/115; 559/40; 560/49-51; 561/28; 562/29-32; 569/29; 569/29; 1135/85-87; 1140/344-346; 1145/97-99; 1154/43; 1155/28-29; 1156/31; 1157/151.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Vakıf Vazife Beratları

Cevdet Evkaf 441; 443; 1529; 2224; 3463; 5742; 14574.

Araştırma Eserleri

- Ahmet Kankal, "18. Yüzyılda Mardin'de Aile", **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2006, s. 735-742.
- Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, İstanbul 1993.
- Ali Himmet Berki, **Vakfa Dair Yazılan Eserler ile Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tabirler**, ikinci Baskı, Ankara tarihsiz.
- Ara Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul 1978.
- Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", **Vakıflar Dergisi** XV, Ankara 1982, s. 23-53.
- Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu" **Vakıflar Dergisi**, XVIII, Ankara 1984, s. 5-41.
- Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800' Osmanlı Araştırmaları, III, İstanbul 1982, s. 143-164.
- Galip Eken, **Fizikî Sosyal ve İktisadî Açından Divriği (1775-1845)**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.
- Hasan Yüksel, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)**, Sivas 1998
- Hasan Yüksel, "Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile" **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2**, Ankara 1992, s.468-503.
- H. Kadircan Keskinbora, "Mardin Eminüddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar", **I. Uluslararası Mardin Tarihi sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2006, s.213-219.
- İbrahim Özcoşar- H. Güneş- Fasih Dinç, **242 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin**, İstanbul 2006.
- Katip Ferdî, nâşiri Ali Emiri, **Mardin Artuklu Melikleri Tarihi**, haz. Y. Metin Yardımcı, İstanbul 2006.

- Kenan Z. Taş-İbrahim Özcoşar- Hüseyin H. Güneş- Veysel Gürhan, **195 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin**, İstanbul 2006
- Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara 1995.
- Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara 1991.
- Oktay Aslanapa, **Anadolu'da ilk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişimi**, Ankara 1991.
- Ömer Demirel, '1788-1808 Yılları Arasında Sivas Şer'yye Sicilleri nde Geçen Vakfiyeler' **Vakıflar Dergisi** XX, Ankara 1988, 377-383.
- Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu- Oktay Özel-Süha Ünsal, **Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet**, İstanbul 2001.
- Tuncer Baykara, **Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)**, Ankara 1990.